

NOVI PODACI O ALBERTU FORTISU I O NJEGOVIM PUTOVANJIMA PO NAŠIM KRAJEVIMA

ZARKO MULJAČIĆ

Iako je prošlo već dvjesta godina otkako je talijanski literat, prirodoslovac, etnograf i folklorist Alberto Fortis (1741—1803) po-
duzeo svoje prvo putovanje u hrvatske krajeve (Cres i Osor, u svib-
nju g. 1770), znanstveni interes za nj i za njegova djela ne popušta;
dapače, moglo bi se reći da je u zadnje doba u porastu: kroz pro-
tekla dva decenija što nas dijele od konca drugog svjetskog rata ob-
javljeno je — što znamo — 48 članaka i knjiga u kojima su izneseni
brojni novi podaci o slavnom Talijanu. Istina, monografija koja bi
obradila tu kompleksnu ličnost u cjelini još ne postoji,¹ a ne postoji
ni djelo o Fortisovu zanimanju za slavenski svijet; a barem ovo
posljednje trebalo je već davno da se uradi s obzirom da u brojnim
talijanskim, jugoslavenskim i drugim arhivima leže neizdana brojna
pisma našeg autora »grondanti di erudizione slava«.²

Ako se retrospektivno osvrnemo na spomenutih 48 radova koji
se uglavnom ili usput bave Fortisom, ustanovit ćemo da se priličan
broj istraživača kreće utrtim stazama kojima su se kretale starije
generacije naših i stranih slavista od početka ovog stoljeća: u centru
pažnje nekih radova još uvijek je slavna balada »Hasanaginica« i
njen odjek u kulturnoj evropskoj javnosti pri čemu je Italija imala
Fortisovom zaslugom prvenstvo, ali ga nije zadržala. S tom temom
usko je u vezi i Fortisov udio u upoznavanju stranog svijeta s našim
narodnim običajima, pa se od vremena do vremena otkrivaju nepo-

¹ Usp. M. Berengo, o. 40, str. LIII, bilj. 3: »Un lavoro d'assieme sul Fortis porterebbe ad interessanti risultati e metterebbe certo in luce uno dei migliori epistolari del '700 italiano che si trova disperso in un grandissimo numero di archivi e di biblioteche in Italia e all'estero«.

² A. Cronia, o. 27, str. 305—306, bilj. 3: »Ma la cultura specifica del Fortis e la sua preparazione emergono ovunque...: in richiami, in documentazioni, in note a piè di pagina, in notizie raccolte sul posto o da manoscritti, in giudizi su singoli autori o su singole opere. Ci sono pagine o parti loro che hanno tutto il carattere di intere ricostruzioni, di rivelazioni², di documentazioni storiche e ancor oggi per certi casi particolari ci si richiama al Fortis, con tutti i suoi difetti, come a una buona fonte. Parecchie lettere del Fortis grondanti di erudizione slava, sono purtroppo inedite e sparse in archivi e biblioteche italiane e straniere«.

znati stari prijevodi čuvenog poglavlja *O običajima Morlaka (De' Costumi de' Morlacchi)*,³ javljaju njegova nova izdanja i prijevodi te iznalaze ili studiraju književna djela na koja je to poglavlje utjecalo.⁴ U tom smislu spominjemo radove br. 1, 2, 4, 8, 11, 13—16, 18—20, 22, 27, 29—30, 37, 48.

Fortis kao prirodoslovac zanimao bi samo uske specijaliste mineraloge, geologe, paleontologe itd. kad ne bi iza njegovih lutanja po brojnim evropskim planinama i otocima stajala jedna snažna društveno angažirana ličnost koja se nije zadovoljavala radom na unapređenju narodnog gospodarstva i otkrivanju znanstvenih istina, već je željela da od toga rada bude neke koristi i za tada obespravljene društvene slojeve.⁵ Fortis nije bio čovjek koji bi čekao pad starih režima da se tek onda svrsta u pristaše revolucije,⁶ pa je upravo zbog toga što nije krio svoje opredjeljenje ni u svojim stručnim i publicističkim radovima ubrzo došao u sukob i s domaćom (mletačkom) i s napuljskom reakcijom. Ostavljamo historičarima prirodnih nauka da utvrde vrijednost Fortisovih radova na stručnom polju (o tome ima podataka u radovima br. 1, 5, 21, 35, 40, 43 i 44). O političkim pogledima A. Fortisa v. dalje.

U brojnim radovima u prozi i u stihu i u većem broju pisama (od kojih je samo neznatan dio tiskan) Fortis je proslavio svoje kvarnerske, dalmatinske (a posebno srdačno dubrovačke) prijatelje i prijateljice. Osim toga, on je strani svijet upoznao ne samo s bogatim

³ G. Torcellan, o. 44, uz već poznate prijevode, spominje i švedski: Samuel Oedman tiskao je u Göteborgu 1792. god. *Bref om Morlackerna*. Hrvatski prijevod na žalost još ne postoji.

⁴ Usp. L. Vincenti, o. 2, gdje je poglavlje o Morlacima ponovno tiskano prema originalu, s Vincentijevim komentarom kao dopunom Fortisova. U romanu Justine Wynne, kontese Rosenberg-Orsini, koji se pod naslovom *Les Morlaques* pojavio u Mlecima 1788. noviji istraživači vide plod suradnje lijepe Engleskinje i njenog prijatelja Bartolomea Benincasi (1745-1825), inače kod nas poznatog zbog rada na prvom hrvatskom listu »*Regio Dalmata-Kragliski Dalmatin*«. Usp. R. Maixner, o. 20, passim, i Id., »Nešto o listu »*Regio Dalmata-Kragliski Dalmatin*« i njegovu uredniku Benincasi«, *Rad 290* (1952), str. 113—128. O »morlakizmu« v. još A. Cronia, o. 27, str. 303—309, 330—333, 431—435.

⁵ Usp. G. Torcellan, o. 44, str. 295: »Ma l'età e la coscienza più mature l'avevano condotto a desiderare frutti più cospicui dai suoi ricchi interessi di storia naturale, di mineralogia, di botanica; e il sogno giovanile del libero ricercatore s'era andato caricando d'un profondo sentimento civile, della consapevolezza di dover trarre frutti utili a quel progresso delle sorti comuni e del pubblico bene che la cultura dell'età delle riforme aveva posto dinanzi al suo animo. Questo momento di passaggio traspariva già dalle pagine più belle del *Viaggio in Dalmazia*, sospese tra la gioia della scoperta e l'indignazione morale della riflessione. Così lo troviamo in questi anni tentare a Milano, auspice il Firmian, l'impresa d'una »esatta mappa della Lombardia« per tentare lo sfruttamento delle »trascurate carte mineralogiche«; di lì trasportarsi, dopo il tramonto dell'iniziativa, in Toscana, nell'isola d'Elba, nel Lazio, unendo sempre il talento dell'osservatore all'interesse del politico...«

plodovima naše narodne muze nego i s djelima naših pisaca i učerjaka. Pišući o Dubrovniku dao je lijep broj podataka važnih za kulturnu historiju tog našeg grada države, a osobito za kulturne veze s Italijom i Francuskom, pri čemu nije propustio da istakne njegov hrvatski i slavenski karakter. O toj strani Fortisove ličnosti govore radovi: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12 (v. ispravke te loše interpretacije u br. 26), 13, 26, 27, 28, 31, 39, 41, 42, 45, 46. Žalosno je što kod nas nije proučen Fortisov sintetski članak o tadašnjoj dubrovačkoj književnosti⁷ i što nisu tiskana pisma, njih 19, upućena dubrovačkoj vladici Mariji Đurđević Bunić koja je P. Kasandrić već 1925. bio pripremio za štampu i trebalo je da izađu u knjizi *Ogledi iz starije dalmatinske književnosti* u izdanju Matice hrvatske.⁸

U brojnim talijanskim revijama kojima je bio urednik, suurednik ili suradnik, Fortis je nerijetko nastupao kao dobronamjerni posrednik između Talijana i Hrvata. On je jedan od glavnih nosilaca »slavenske note« u književnosti talijanskog predromantizma, pa iako ta nota nije nikad imala većeg značenja u povijesti talijanske književnosti i kulture, danas se njeno postojanje više ne može nijekati.⁹ Pri tome ne mislimo samo na interes za naše narodne pjesme nego i na hrvatske i druge slavenske motive u književnosti na Poluotoku. Fortisovi radovi otvorili su čitaocima nove horizonte i ukazali na čitav jedan nepoznat svijet i jedan stari evropski narod koji je, kako lijepo kaže G. Torcellan, »Evropa bila zaboravila iako se nalazio usred nje«.¹⁰

⁶ M. Berengo, o. 40, str. LVII piše da iako Fortis nije nikad produbljavao pitanja, već se zadovoljavao da ih tretira stilom punim dosjetaka à la Voltaire, ipak je njegova suradnja u revijama koje je izdavala Elisabetta Caminer Turra jasno pokazivala da je po angažiranosti bio odmah iza čuvenog Giovannija Scole.

⁷ Tiskan je u trećem svesku *Giornale enciclopedico di Vicenza* za 1781, str. 33—41, pod naslovom *Lettera alla compilatrice del Giornale Enciclopedico di Vicenza*.

⁸ Usp. R. Maixner, o. 5, str. 59; N. Karuc, o. 46, str. 582, gdje je greškom tiskano »pjesama« mjesto »pisma«.

⁹ Usp. Z. Muljačić, o. 45, str. 167 i d. V. i N. Banašević, »La note serbo-croate dans le romantisme européen«, *RES* XLI, 3—4, Paris 1963, str. 119—124.

¹⁰ G. Torcellan, o. 44, str. 293—294, govori o značenju Fortisova djela o Dalmaciji najpohvalnije: »Questo abate veneto, condotto dalla sua passione per le ricerche mineralogiche, da una irresistibile attrazione, ma quanto viva in quel tempo, per i resti fossili e le iscrizioni antiche, per le vestigia naturali e storiche d'un paese dimenticato dalla vita civile, era giunto nelle terre dalmate con un animo giovanilmente sgombro di prevenzioni o di paure, e le rivelava ora nella loro realtà al mondo colto dell'Europa settecentesca. Quel popolo rievocato nella famosa lettera in chiave quasi rousseauiana, la descrizione di quei nomadi morlacchi brutali e generosi, puri e selvaggi, riproponeva in termini di realtà geografica e sociale un mito che le pagine dello scrittore ginevrino avevano diffuso polemicamente in tutto il mondo illuminista. ... Era insomma l'intelligente e dotto riscoperta d'un mondo e d'un popolo che l'Europa aveva dimenticato nel bel mezzo di se stessa«.

Gledan iz talijanske perspektive, Fortisov se rad uklapa u tada vrlo živ interes za nepoznate i »egzotične« zemlje u cijeloj Zapadnoj Evropi. Uz Pirenejski poluotok, Grčku, nordijske zemlje i Rusiju i naša zemlja, zvana Ilirija, u to doba postaje predmet vrlo živog interesa.¹¹ Te teme nalazimo u radovima br.: 2, 4, 6, 7, 27, 41, 44—45.

Ipak, od rata na ovamo, u prvi plan po važnosti izbija ranije samo sporadično zapažena crta Fortisove ličnosti, tj. njegov svjesni i smišljeni rad na širenju prosvjetiteljskih ideja u Dalmaciji (pod tim terminom podrazumijevamo kako mletačku Dalmaciju tako i Dubrovačku Republiku).

Pojačan interes za osamnaesto stoljeće opaža se, uostalom, ne samo u socijalističkim već i u kapitalističkim zemljama, pa se tako ovaj smjer u istraživanju Fortisove ličnosti dobro uklapa u suvremena kretanja u naučnoj tematici. Naravno, Fortisov napredni stav prolazi kroz razne faze koje je prelazilo građanstvo njegove uže domovine. U prvoj fazi Fortisov se, utjecaj kreće na liniji zapadnoevropskog prosvijećenog apsolutizma ili tačnije, njegove neuspjele mletačke varijante.¹² I u Mlecima, i u Dubrovniku postojala je želja da se reformiraju zastarjela državna uređenja, ali dalje od želje nije se ni u Italiji ni u Dalmaciji ozbiljnije pošlo sve do pada aristokratskih režima.¹³ Posebno je zanimljiv period u kome Fortis, inače mletački državljanin, boravi u Napuljskoj Kraljevini u službi prosvijećenog apsolutista kralja Ferdinanda IV koji je, sve dok se nije preplašio revolucije, vodio u savezu s prosvijećenim građanstvom antifeudalnu politiku. U kasnijoj fazi Fortis postaje *persona grata* Francuske u kojoj je uzde uzela u svoje ruke krupna buržoazija (Direktorij i Konzulat). Kao takav postaje pred kraj života direktor Biblioteke u Bologni odakle šalje svojim prijateljima, dalmatinskim intelektualcima

¹¹ L. Vincenti, o. 2, str. 23: »Ma più della parte tenuta nella fortuna della poesia illirica, importa qui del Fortis rilevare la mano sicura colla quale (senza idealizzarla alla Rousseau) aveva tratto dal suo oblio l'immagine d'un popolo immerso nel suo incanto antico«.

¹² Za prilike u Mlecima u drugoj polovici 18. st. usp. cit. djela pod br. 24, 25, 40, 43, 44. V. još: T. M. Marcellino, *Una forte personalità nel patriziato veneziano del Settecento: Paolo Renier*, Trieste 1959; M. Berengo, »Problemi economico-sociali della Dalmazia veneta alla fine del '700«, *Rivista storica italiana* LXVI, Napoli 1954, str. 469—510 (i recenziju I. Grgića, *Zadarska revija* VI, 1957, str. 391—394); M. Petrocchi, *Il tramonto della repubblica di Venezia e l'assolutismo illuminato*, Venezia 1950 (i recenziju V. Valčića, *Zadarska revija*, VII (1958), str. 81—83); usp. i zbornik *La civiltà veneziana del Settecento*, Firenze 1960 (a u njemu osobito rad M. Berenga, »Il problema politico-sociale di Venezia e della sua terraferma«, str. 69—95).

¹³ Za mletačku aristrokraciju G. Torcellan s pravom kaže, o. 43, str. 12: »essa non seppe mai diventare uno strumento capace di »riformare« sul serio lo stato veneziano, proprio perché non concepì mai, e non poteva concepire, l'idea di riformare anzitutto se stessa, sorgente prima della grande crisi generale«.

»zabranjene« knjige.¹⁴ Time on istodobno djeluje i na stvaranje prve domaće političke garniture u mletačkoj pa austrijskoj Dalmaciji i na jačanje filofrancuske stranke u Dubrovniku i u ostaloj Dalmaciji. Kad se bude pisalo djelo o odjecima francuske revolucije među Hrvatima, Fortisovo će ime sigurno zauzeti jedno od najuglednijih mjesta.

Zanimljivo je da je, uz rijetke iznimke — a i te su uglavnom starijeg datuma, prije g. 1922. — ta strana Fortisove aktivnosti sve do pred prije nekoliko godina bila jače zastupana kod jugoslavenskih istraživača. To je donekle i razumljivo. Dok je za Talijane Fortis jedan od tolikih prosvjetitelja i »jakobinaca« (i nikako nije najvažniji), u našoj povijesti — gdje takvih ljudi nije bilo suviše — njegova uloga postaje izuzetno značajna, pa je i logično da se mi za nj zanimamo više nego li njegovi sunarodnjaci. Ipak, vidno je da se istaknuti predstavnici novije generacije talijanskih historičara sve više zanimaju za Fortisa kao čovjeka nove Italije, pa im pri tome dobro dolaze i radovi naših učenjaka koji se, iz razumljivih razloga, uglavnom najviše bave Fortisovim djelovanjem izvan Italije.

U ovom radu želimo upoznati našu znanstvenu javnost s nekoliko aktualnih fortisoloških tema koje su plod proučavanja citiranih radova i dosad nepoznate napuljske arhivske građe. Srdačno zahvaljujem i na ovom mjestu profesoru slavenskih književnosti na Istituto Universitario Orientale u Napulju dru Leonu Pacini Savoyu i njegovoj suradnici dr Liliani Missoni koji su mi ljubazno poslali snimke zatraženih arhivskih dokumenata.

Fortisom političkim aktivistom bave se radovi: 5—7, 10, 23—25, 28, 31—33, 35—36, 38—41, 43—45.

I

Citirajući jedan moj rad u svom upsalskom predavanju g. 1960, I. Frangeš je s pravom primijetio: »U vezi s Fortisom napominjem da bi trebalo znati više o padovanskom krugu u to vrijeme.«¹⁵

¹⁴ Usp. Ž. Muljačić, o. 6, str. 90—91, 123—129, gdje su dati popisi knjiga koje je Fortis slao po nižoj cijeni i bez carine u Dubrovnik. Slao je i druge knjige, važne za našu nacionalnu kulturu, usp. M. Maixner, o. 10, str. 311—312 (npr. prvotisak »Elektre« Dinka Zlatarića, tiskan u Mlecima 1597).

¹⁵ V. sada Ž. Muljačić, o. 38 i 45, te djela u bilj. 12 ovdje, osobito o. 44, str. 281 i d. Usp. i R. Gallo, »La libera Muratoria a Venezia nel '700«, *Archivio Veneto, V serie*, vol. LX—LXI, 1957. O položaju Padove u Mletačkoj Republici usp. G. Torcellan, o. 43, str. 112—137. O školskim prilikama usp. G. Grmek, »Hrvati i sveučilište u Padovi« *Ljetopis JAZU*, 62 (1957), str. 334—375. O sukobima klerikalaca i antiklerikalaca na sveučilištu u Padovi u povodu izbora Fortisova prijatelja Alvisea Guerre za profesora crkvenog prava usp. G. Tabacco, o. 25, str. 38—39. Guerra je zastupao državne interese, »i diritti del principato«, bio je, dakle, jurisdikcionalist i antikurijalist, ali je trebalo da se čuva citiranja

To pitanje u uskoj je vezi s brojem Fortisovih putovanja po hrvatskim krajevima koji dosad nije bio do kraja poznat i s financiranjem tih putovanja.

A. M. Strgačić je pred par godina dao tačnu kronologiju prvih Fortisovih putovanja po našim pokrajinama.¹⁶ Pritom treba napomenuti da su se neka od tih putovanja protezala na Dalmaciju i Kvarner, a neka na samo jednu od tih oblasti. U *Nota introduttiva* i u arhivskoj građi koju je o Fortisu objavio G. Torcellan ima mnogo novog materijala, ali na žalost autor nije uvijek davao signature tekstova iz kojih je obilno citirao. Pokušajmo sada dopuniti Strgačićevu kronologiju koja se odnosi samo na putovanja izvršena prije objavljivanja Fortisove knjige *Viaggio in Dalmazia*, što se desilo u mjesecu travnju 1774.

Prvo je putovanje Fortisovo, kao što je poznato, financirao ugledni škotski plemić John Stuart Earl of Bute (1713—1792), inače bivši predsjednik britanske vlade koji se već ranije zainteresirao za Dalmaciju, pa je tako bio pomogao svom štíćeniku arhitektu Robertu Adamu da g. 1764. objavi čuveno djelo o Dioklecijanovoj palači u Splitu (*Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia . . .*, London MDCCLXIII).¹⁷ Mala ekspedicija koju su sačinjavali A. Fortis, engleski historik John Symonds koji će godinu dana kasnije naslijediti na katedri za modernu povijest u Cambridgeu Thomasa Graya (bavio se inače i agrikulturom) i mladi tridesetgodišnjak napuljski sveučilišni profesor botanike Domenico Cirillo (koji će tragično završiti braneći napuljsku revoluciju 1799) namjeravala je da obiđe ne samo Cres i Osor (tj. Lošinj) već i velik dio Dalmacije, pa je bila tiskala mali kvestionar pod naslovom *Notizie preliminari credute necessarie per servire di direzione à viaggi tendenti ad illustrare la storia naturale e la geografia delle provincie adiacenti all'Adriatico, e particolarmente dell'Istria, Morlacchia, Dalmazia, Albania ed isole contigue*.¹⁸ Međutim, golema količina prirodoznanstvenog materijala koju su našli na Cresu i Lošinju zadržala ih je duže nego što su planirali na tima dvama otocima (N. B. Fortis upotrebljava stari naziv *Osero* za otok Lošinj, danas čudan jer se gradić Osor nalazi na otoku Cresu).¹⁹

zabranjenih knjiga da ne izgubi katedru kao njegov predšasnik neoprezni Angelo Fabbrì kojemu državna vlast nije mogla pomoći. Čuveni političar i vođa senatorske većine Andrea Tron, kad nije mogao da za Fabbrija dobije katedru crkvene povijesti, pomogao mu je da postane sveučilišni bibliotekar.

¹⁶ A. M. Strgačić, o. 35, str. 153.

¹⁷ Usp. M. Janković, o. 15 i 16, passim, kojima se Strgačić nije koristio.

¹⁸ Usp. G. Torcellan, o. 44, str. 289.

¹⁹ O nazivu »Os(s)ero« za Lošinj usp. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I*, Zagreb 1950, str. 34 i d., 44 i d. Nekad su Cres i Lošinj bili jedan otok s dvostrukim imenom, dok nije prevlaka prokopana.

Plod prvog putovanja bila je knjiga *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venezia 1771, odobrena za štampu 16. ožujka 1771.²⁰

Drugo putovanje Fortisovo po našim krajevima (prvo po Dalmaciji, a drugo po Kvarneru jer je na povratku posjetio ponovno otoke Cres i Lošinj) izvršeno je u drugoj polovini 1770. I to su putovanje platili Fortisovi britanski prijatelji. Fortis je pratio protestantskog biskupa iz Londonderryja u Sjevernoj Irskoj F. Herveya (neki izvori pišu *Harveya*) od Pule preko Rovinja, Ankone, Napulja, Manfredonije pa uzduž cijele Dalmacije, uključivši i mnoge otoke, među kojima i Vis, i obalne gradove, i tzv. Morlakiju, do Lošinja i Cresa gdje su se prijatelji rastali. Putovanje je obavljeno prije nego li je spomenuta Fortisova knjiga izašla.²¹

Treće Fortisovo putovanje po našim krajevima (drugo po Dalmaciji) izvršio je Fortis u ljeto 1772. Pratio ga je poseban crtač, zatim Britanac J. Hervey, a po Makarskom primorju splitski literat liječnik Julije Bajamonti.²²

Po povratku u Mletke Fortis je izradio u razdoblju od ožujka do svibnja 1773. dug i dokumentiran izvještaj o ribarstvu i trgovini ribom u Dalmaciji za potrebu senatskog odbora zvanog *Deputazione straordinaria alle Arti*, koji je osnovan u ožujku 1773. nakon višemjesečnih zakulisnih intriga i javnih konfrontacija, a sa zadatkom da liberalizira ekonomski život ukidanjem cehova i da poradi na unapređenju poljodjelstva i ribarstva, osnovnih privrednih grana prema shvaćanju fiziokratske škole. A. M. Strgačić objavio je hrvatski prijevod tog Fortisova elaborata prema prijepisu na talijanskom jeziku koji se nalazi u Državnom arhivu u Zadru. Jedna kopija čuva se u Splitu a jedna u *Codice Gradenido 120* (u Biblioteci gradskog muzeja Correr u Mlecima).

²⁰ A. M. Strgačić, o. 35, str. 151.

²¹ *Ibid.*, o. 35, str. 151—152. G. Torcellan, o. 44, str. 291, donosi citat iz pobliže neodređenog Fortisova pisma: »Della Dalmazia e della Morlacchia sono restato oltremodo contento. O' avuto qualche bel ms. greco, e due slavonici, molte monete romane e dell'età di mezzo; ò ricopiato per que' deserti parecchie belle iscrizioni, e vedute usanze, poesia, musica, vestiti e abitazioni tanto tartare quanto possono essere in Siberia. Pella storia naturale il paese è d'oro, come lo è pe' viaggiatori che noi chiamamo colti. Oltre aver questi vantaggi, io n'ò riportato quello di cinguettar ora assai tollerabilmente in slavo. Se sarò un dì o l'altro mio, e la salute me lo permetterà, io rivarherò il golfo per visitare il restante di quelle provincie a costo d'incontrare contumacie eterne«. Možda se ovo pismo ne odnosi na prvo već na drugo Fortisovo putovanje po Dalmaciji, ali to nije tako važno.

²² A. M. Strgačić, o. 35, str. 152—153.

Napredni mletački plemić Andrea Memmo i njegovi prijatelji jedva su uspjeli sklonuti na svoju stranu vođu najjače frakcije u Senatu Andreu Trona s pomoću kojega je Memmo dobio pristanak Senata da se Fortis kao stručnjak i znalac »ilirskog« jezika pošalje na državni trošak na još jedno putovanje u Dalmaciju.²³

Četvrto Fortisovo putovanje u hrvatskim krajevima (treće po Dalmaciji) obavljeno je ljeti 1773. Plod ovog putovanja jest konačna redakcija knjige *Viaggio in Dalmazia* (koju će izaći u travnju 1774) i drugi elaborat o ribarstvu (koji se zagubio).²⁴

G. Torcellan je iznio više citata Fortisovih utisaka s tih putovanja.

Stvarnost: bijeda, zapuštenost, malarija koje je Fortis zatekao na Cresu i Lošinju opisane su na više mjesta tmurnim bojama kao u nekom neorealističkom filmu.²⁵

Interesantno je Fortisovo mišljenje o svom putopisu po Dalmaciji koji upravo piše, a nalazi se u pismu što ga je naš autor uputio iz Mletaka 23. siječnja 1773. čuvenom profesoru Lazzaru Spallanzaniju (1729—1799) u Paviju. Taj naslavni talijanski biolog 18. stoljeća bio je pisao Fortisu 20. listopada 1772; pismo je poslano u Dalmaciju ali nije stiglo Fortisa te je odatle vraćeno u Mletke. Spallanzani je pohvalio Fortisovu knjigu o Cresu i Lošinju koju je bio upravo dobio na dar i pročitao.²⁶

²³ O neuspjeloj anticehovskoj politici Deputacije na čelu s A. Memmom v. G. Torcellan, o. 44, str. 195 i d., Id., o. 45, str. 77—111. O imenovanju Fortisa v. tu na str. 103, bilj. 2: »Ricordiamo a proposito della pesca in Dalmazia i rapporti di particolare amicizia tra il Memmo e il celebre scienziato, naturalista e pubblicista abate Alberto Fortis. Vecchia conoscenza del Memmo, il Fortis era in partenza per la Dalmazia e fu da lui incaricato nel 1773 di stendere per la Deputazione una chiara relazione sulle possibilità d'incrementare e sviluppare quel ramo dell'attività economica veneta; ma il nome del Fortis giungeva poco gradito a parecchi senatori, trattandosi di persona non proprio in odore di santità politica e intellettuale, sicché il Memmo dovette far appello all'aiuto del Tron perché fosse approvato il 27 maggio 1773 (N. B. Strgačić, o. 35, str. 152, spominje datum 17. svibnja, pa će jedno biti tiskarska pogreška) un decreto di nomina che lo autorizzava a «valersi dell'opera del suddetto abate Fortis, che accoppiando alle scientifiche cognizioni che lo adornano la pratica di varie lingue, fra' quali l'illirica, si trova molto adattato al presente bisogno»...». I. G. Tabacco, o. 25, str. 172, govori kako je imenovanje Fortisovo jedva prošlo kroz Senat »per la diffusione di voci sfavorevoli al Fortis«.

²⁴ A. M. Strgačić, o. 35, str. 152—153.

²⁵ Usp. izbor G. Torcellana, o. 44, str. 290—291.

²⁶ Id., ib., str. 292. Spallanzani piše Fortisu: »Se in compenso del vostro libro, e di quello che sarete per pubblicare, la repubblica veneta non vi conferisce una cattedra in Padova, dirò che i Riformatori dello Studio hanno perduto affatto il cervello!«.

U spomenutom pismu Fortis se žalio što je u Dalmaciji boravio oko šest mjeseci od čega je za znanstveni rad mogao upotrijebiti samo tri.²⁷ Nije jasno da li je Fortis odjednom bio šest mjeseci u Dalmaciji ili je zbrojio svoje boravke u 1770. i u 1772. godini.

Spallanzani je optimistički mislio da će njegov prijatelj kao nagradu za oba djela dobiti, kad izda knjigu o Dalmaciji, katedru prirodnih nauka na univerzitetu u Padovi, ali Fortis nije gajio iluzija u tom pogledu. Iz raznih razloga znao je da to nije moguće: previše je imao protivnika među konzervativcima, a možda je i sam bio djelomično kriv jer je bio oštra jezika i znao je povrijediti osjetljive funkcionare o kojima je ovisilo da li će biti izabran.

Kasnije je, valjda u ljeto 1774, pred odlazak na peto putovanje po Dalmaciji, koje je bilo »dugo, dosadno, opasno i beskorisno (što se i priliči ekspedicijama u mletačkoj režiji)« Fortis poslao svom uglednom prijatelju i netom izašli *Viaggio*, koji je ovaj veoma pohvalio.²⁸ Međutim, tzv. Riformatori dello Studio di Padova nisu smatrali potrebnim da Fortisa nagrade katedrom. Na njoj je figurirao šezdesetih godina prošlog stoljeća Antonio Vallisnieri mlađi (1708—1777), sin velikog prirodoslovca, koji, mada ozbiljno bolestan, nije htio da poče u mirovinu jer bi time izgubio preko 100 dukata. Iako od njega u nastavi nije bilo velike koristi, vlasti su voljele da on i dalje bude nosilac

²⁷ G. Torcellan, o. 44, str. 366—369. Fortis piše 23. I 1773: »La vostra de' 20 ottobre non mi glunse che molto tardi in Venezia dopo d'aver passato e ripassato il mare... Del mio viaggio dalmatico sono assai contento; spero lo saranno i forestieri che vorranno leggerlo: ma non prometto de' Veneziani. Qui si sta aspettando una storia universale fisico-antico-politico-morale della Dalmazia da un uomo che v'ha passato sei mesi, e ne ha dovuto perdere tre per quelle combinazioni che purtroppo insorgono a disturbare i viaggiatori. Il Cielo vi guardi dal fare cattiva scelta di compagno in simili spedizioni. Io penso di stendere le mie osservazioni come Tournefort ha steso le sue, non dirigerò tutte le mie lettere a' mecenati miei; molte ne indirizzerò a' professori amici. Dell'esito o accoglimento favorevole non ispero né dispero; ma per quanto riguarda alla cattedra in Padova conosco troppo il paese per lusingarmi d'averla e conosco me. Io non sono capace d'avvilirmi scopando anticamere o radicandomivi; la fiera d'un signore ignorante m'irrita, la lungaggine degli uffizi mi annoia. Sarò più probabilmente professore in qualunque altra università che nella nostra, se il mio libro troverà compatimento«.

Sudeći po posveti patricijima G. Ruzziniju, F. Farsettiju i C. Zenobiju koji su bili Fortisovi zaštitnici na jednom putovanju po Dalmaciji čini se da je i putovanje u ljetu 1772 (ili jedno nepoznato, između toga i onoga u ljetu 1773) bilo na državni trošak u cijelosti ili većim dijelom. Fortis, naime, piše (usp. A. M. Strgačić, o. 35, str. 154) da je istraživanje tog puta vršio »mimogred«.

²⁸ G. Torcellan, o. 44, str. 294. Spallanzani piše Fortisu nepoznatoga dana 1774. god. po primitku nove prijateljeve knjige: »Io non posso abbastanza dirvi, amico carissimo e dottissimo, quanto mi sia piaciuto. Che fondo di storia naturale vi trovo mai dentro! Che cognizioni belle, peregrine e interessantissime! Che sveltezza e leggiadria di scrivere! O quanto siete mai benemerito di que' paesi che avete sì degnamente descritti!« Fortis mu je odgovorio pismom 23. XI 1774. (potpun tekst u cit. djelu, str. 369—372).

katedre nego da se predmet povjeri mladom i agilnom, ali politički nepouzdanom Fortisu. Kasnije je ta katedra »denaturirana« tj. ukinuta ili, tačnije, promijenila je ime da bi postala prikladna za kvalifikacije onih koje se htjelo izabrati. Fortis se toga s gorkim humorom sjećao mnogo kasnije u Parizu.²⁹ Na povratku s tog putovanja po Dalmaciji Fortis je posjetio Pag, Karlobag, Krk, Senj, Kraljevicu, Novi i Rijeku.³⁰ Nije jasno da li je Rab posjetio na polasku ili na povratku.³¹

Šesto Fortisovo putovanje imalo je za cilj Dubrovnik u koji je stigao poslije 15. prosinca 1779, a otišao je iz njega 26. siječnja 1780. Na povratku posjetio je Hvar, zatim Split (gdje je govorio na prvoj sjednici Splitskog gospodarskog društva te godine), Zlarin, Šibenik i otok Sestrunj.³²

U sedmom putovanju Fortis je posjetio Dubrovnik. Tamo je bio najkasnije 12. rujna 1780, a odjedrio je iz njega 28. listopada iste godine. Putem se zadržavao u Žuljani na Pelješcu (istog dana), Olibu i Unijama (studenoga 1780).³³

U osmom (i, koliko je dosad poznato, zadnjem) putovanju po našim krajevima Fortis se zadržao u Dubrovniku i raznim mjestima Republike od 12. srpnja do 14. listopada 1783. Odjedrio je za Barlettu posvađen s ljubomornim Lukom Đurđevićem Bunićem izjavivši majci svog prijatelja Miha Sorokočevića da ga Dubrovnik više neće vidjeti.³⁴

²⁹ G. Torcellan, o. 44, str. 389. U pismu G. Toaldu iz Pariza 20. III 1797. Fortis uspoređuje francuske vlasti koje troše velike svote za napredak prirodnih nauka s inlezačkim i dodaje jetko: »Cosa curiosa! fra noi la cattedra di storia naturale venne soppressa, e altre ne nacquero ndatte ai sederi che doveanle occupare.«

³⁰ R. Maixner, o. 7, passim.

³¹ S Raba piše dva pisma 23. i 27. VII. Usp. I. Milčetić, »Dr Julije Bajamonti i njegova djela«, *Rad JAZU* 192 (1912), str. 233.

³² Za itinerar Fortisov na povratku s prvog boravka u Dubrovniku usp. Ž. Muljačić, o. 6, str. 74—75, 92 i 130—132; R. Maixner, o. 10, str. 314 i d.; G. Torcellan, o. 44, str. 298—299, ističe da Fortisov govor *Della coltura del castagno da introdursi nella Dalmazia marittima e mediterranea* (objavljen u Napulju 1780, pa opet u Mlecima 1794; pretiskan u cit. djelu Torcellana kad kaže: »Fra tutti i paesi montani che attorno cingono l'Adriatico e il Mediterraneo, niuno ve n'è che presenti un aspetto più orrido, uno spettacolo più ingrato agli occhi del forastiere, un oggetto di maggior afflizz'one al buon patriota, che la ignuda ed aspra sterilità dei monti littorali della Dalmazia.«

³³ Za itinerar Fortisov na povratku s drugog boravka u Dubrovniku usp. Ž. Muljačić, o. 6, str. 77 i 94—99.

³⁴ Za Fortisov treći boravak u Dubrovniku i odlazak v. Ž. Muljačić, o. 6, str. 82—84, 108—109.

II

A. Fortis je već u mladim danima navraćao po raznim privatnim znanstvenim poslovima u Napulj i druge krajeve Kraljevstva Dviju Sicilija i imao i inače veza s napuljskim učenjacima. Tako je, kako smo već vidjeli, g. 1770. posjetio Cres i Lošinj u društvu napuljskog botaničara D. Cirilla, a zatim je, skupa s F. Herveyem, pošao da na licu mjesta proučava erupciju Vezuva, pa je najzad preko Apulije stigao na jadransku obalu gdje se u Manfredoniji ukrcao za Dalmaciju. Prvi je put došao u Dubrovnik u prosincu 1779. s namjerom da se prebaci brzom filjugom za Barlettu i da odatle kopnom stigne u Napulj, ali je zbog ugodna društva koje ga je lijepo primilo i oduševilo ostao u gradu duže nego što je kanio i u Napulj je stigao zaobilaznim putem, preko Šibenika i Ankone, tek u svibnju 1780. Sveučilišni krugovi i drugi intelektualci partenopske prijestolnice (npr. Giuseppe Rosa Vairo, Saverio Mattei, Aurelio de' Giorgi Bertola, braća Francesco Antonio i Domenico Grimaldi, Gaetano Filangieri, Domenico Cotugno, Melchiorre Delfico) primili su svog istomišljenika kao dragog gosta. Fortis tada još nije imao nekih određenih planova na dugi rok i bio je došao samo da na terenu istraži neke prirodne pojave. Svršilo je tako da je svoju karijeru i svoj životni put kroz idućih 12 godina (do 1791) vezao za napuljski dvor kojemu je honorarno ili stalno služio, doduše uz brojne duže prekide kad se vraćao na Sjever, kroz cijelo to razdoblje. Po nekim vijestima Fortis je već 1780. postao dvorski mineralog s mjesečnom plaćom od 80 dukata i zadatkom da se bavi iznalaženjem i eksploatacijom rudnog blaga u čitavoj Kraljevini, a s osobitim obzirom na one vrste ruda koje su momentalno bile najpotrebnije napuljskoj privredi.³⁵ U teškoj atmosferi punoj intriga (Fortis ih zove *cabale*), uspio je ostvariti nekoliko zadataka i tek kad je nakon majčine smrti postao ekonomski neovisan, napustio je definitivno kraljevsku službu.³⁶

Po dokumentima na koje se Torcellan nije osvrnuo čini se ipak da je prvi Fortisov kontakt s napuljskim dvorom bio provizorna karaktera, jer kako tumačiti inače Fortisovo pismo iz S. Pier d' Arzignano (kod Vicenze) od 4. I 1781. u kome se žali prijatelju Filangieriju da još uvijek ne zna što će biti s njim jer ga na fakultetu u Padovi neće, pa bi bio sretan da dobije odgovarajuće mjesto u Napulju, bilo na fakultetu, gdje bi rado preuzeo katedru trgovine, vakanu poslije smrti velikog A. Genovesija s time da kasnije prijeđe na katedru prirodnih nauka kad se ta isprazni. No, bio bi sretan i kad

³⁵ Usp. G. Torcellan, o. 44, str. 299.

³⁶ Usp. Ž. Muljačić, o. 6, str. 88 i d.; G. Torcellan, o. 44, str. 303. Po dolasku je odmah bio upleten u istragu koju su vlasti dovele protiv frankofila.

bi mogao da se zaposli kao čuvar prirodoslovne zbirke koju bi kraljica trebala da osnuje, da ne zaostane za svojom sestrom, bečkom nadvojvotkinjom Marijanom, uz što bi mogao raditi i na mineraloškoj korografiji Kraljevine.³⁷ Stoga vijest da je već 1780. Fortis predao kralju Ferdinandu IV elaborat o eksploataciji prirodnih nalazišta salitre koji je sastavio i na temelju proučavanja starih kronika, i na temelju terenskog rada ne treba shvatiti doslovno: do toga je došlo tek 1783, ali su prvi koraci i rekognosciranja poduzeti već 1780. Iste je godine uslijedila i reakcija dotad povlaštenih proizvođača umjetne salitre čiji su interesi bili ugroženi planovima o iskorištavanju mnogo jeftinije prirodne salitre. Oni su iz straha za svoje visoke profite i monopolistički položaj povelili protiv Fortisa i njegovih prijatelja bjesomučnu kampanju punu laži, kleveta i intriga. Prosvijećeni kružok (»croochio«) koji se najčešće sastajao u vili braće Di Gennaro (Atonija, vojvode od Belforta, i Domenica, vojvode od Cantalupa) u najljepšem dijelu Napulja između Mergelline i Posillipa, nije bio jedino Fortisovo zaleđe: branili su ga i kralj i ministar Acton; no ni monopolistički zakupnici nisu mirovali, i Fortis se morao boriti protiv njih i u ministarstvima i u pojedinim pokrajinama kako bi mogao da provede u djelo »affare della nitriera«. Kad su vidjeli da mu službenim putem ništa ozbiljno ne mogu, zakupci su nahuškali protiv njega cio niz lokalnih nadriučenjaka koji su svuda gdje su mogli optuživali Fortisa da je varalica ili fantasta i da će uludo upropastiti državna sredstva kojima je raspolagao za istraživačke radove. Fortis je bio borben duh, ali nije bio dorastao sitnim intrigama; kad se učenjaci sukobe s neukošću i birokracijom, obično izvuku tajući kraj. Indigniran na postupak, koji nije zaslužio, Fortis se u rujnu 1780. sklonio u Dubrovnik, odakle se javio svojim napuljskim prijateljima. Dva pisma iz tog vremena objavio je Torcellan, a treće smo našli u jednom napuljskom arhivskom fondu.³⁸ U blagoj tišini dubrovačke prve jeseni, boraveći što u gradu a što u Župi, na imanjima svojih prijatelja Basiljevića i Sorkočevića, Fortis je pribirao snage za dalju borbu s predstavnicima napuljskih vlasti i drugim korumpiranim pomagačima ugroženih monopolista. Na momente mu se činilo da treba da napusti borbu i da sve svoje snage upotrijebi na korist hrvatskog naroda u Dalmaciji, pa je, daleko od veličanstvenih šumova ogromne metropole južne Italije, iz župske tišine pisao rezignirano prijatelju Filangieriju, svjestan opasnosti kojoj se izlaže

³⁷ Pismo se nalazi u napuljskoj *Biblioteca del Museo Civico Filangieri. Fondo Filangieri, mazzo 28, fasc. 17*, skupa s ostala tri pisma koja smo pripremili za štampu.

³⁸ G. Torcellan, o. 44, str. 372—375. V. i prethodnu bilješku.

ako ostane u toj priturskoj provinciji na puškomet od graničnih turskih karaula, da malom čovjeku kao što je on dolikuje mala pozornica.³⁹

Fortis je — što se zna — pisao velikom napuljskom pravniku čije su savjete tražili i uvažavali i Goethe i Franklin svega pet pisama od kojih su tri napisana u Župi Dubrovačkoj, a dva u S. Pier d'Arz'gnanu. Samo je jedno, i to prvo pismo, pisano na francuskom jeziku u Župi u septembru 1780. objavio Torcellan; ostala četiri pripremili smo za štampu.

To je prvo pismo varijacija na veliku rousseauovsku temu o sreći prirodnog života, daleko od pokvarenosti velegradova. Ono je značajno i zbog toga što je iz njega vidno da je Fortis svojim učenim dubrovačkim prijateljima osobno donio prve dvije knjige netom izašlog Filangierijeva djela *Scienza della legislazione* koje su oni s velikim interesom primili. Znak je to da smo ponekad bili ažurni s Evropom, ako ni u čemu, a ono u brzom praćenju napredne literature.⁴⁰

20. rujna i. g. javio se Fortis iz Župe prijatelju A. Bertoli kojemu je priznao da se bavi i pjesničkim radom u kraju koji je za nj ljepši nego proslavljena okolica Napulja: »Io vi saluto da queste beate terre, dove vivo sopr'ogni credere beatamente, non invidiando le beatitudini de' beati celesti... Se non avessi delle ragioni insuperabili di ripassare a Padova io ridiverrei poeta in seno alla pace ospitale, all'amiciizia, alla libertà. Non passa quasi giorno senza che rimanga qualche cosarella messa in netto su la carta. Ad onta dell'orrore delle vicine rupi turchesche, io trovo bello il paese, e più poetico che le vicinanze di Napoli...« Pismo je objavio G. Torcellan.⁴¹

U drugom pismu Filangieriju (Župa, 16. X 1780) Fortis mu odgovara na pismo; hvali ga što je i sam zaželio da posjeti Dubrovnik i informira ga da će Miho Sorkočević možda iduće godine posjetiti Napulj i potražiti ga. U Napulju nije uspio u onom što je želio, pa će možda biti bolje da se posveti sreći dalmatinskih i kvarnerskih Hrvata.⁴²

³⁹ G. Torcellan, *o.* 44, str. 300, daje opširan izvod iz tog pisma. Kako je u zadnjem dijelu pisma pogrešno pročitao neke riječi, donosimo ispravljen tekst: »...io mi contenterò di vedere, in forza delle mie persuasioni, già prepararsi alle piantagioni di boscaglie artificiali parecchi tratti d'aspro paese Raguseo, di contribuire alla felicità Dalmatina coll'occupare una porzione delle mie ore a pro' dell'Academia di Spalato, e di sapere che la mia memoria è già in benedizione a quest'ora nell'Isola di Cherso e d'Osero, che ora à molte migliaia di Mori Gelsi, e non ne aveva alcuno dieci anni fa quando io mi vi portai per la prima volta. A piccol uomo piccol teatro...«

⁴⁰ Usp. Ž. Muljačić, »Dubrovački prosvjetitelji i Gaetano Filangieri«, *Dubrovnik*, Dubrovnik 1965 (u tisku).

⁴¹ G. Torcellan, *o.* 44, str. 373—375.

⁴² Usp. ovdje blješku 39.

U trećem pismu (S. Pier d' Arzignano, 29. XII 1780) javlja istom prijatelju da mu najnovije djelo ne hvati samo odličan prijatelj iz Dubrovnika nego i mnogi Padovanci, pa neka stoga pošalje na adresu knjižare Gaspara Stortija u Veneciji 20 primjeraka *Scienza della legislazione*. Misli još dugo ostati u tišini svog imanjca. Preporuča mu dva učenjaka koji žele postati članovi napuljske Akademije: Francuza F. Latapiea i F. Dembschera koji je trenutno najbolji stručnjak za metalurgiju koji boravi u Italiji.

U četvrtom pismu (iz istog mjesta, 4. I 1781) Fortis s ogorčenjem konstatira da Riformatori dello Studio di Padova koji biraju profesore nisu sposobni da procijene kako rad njegova protukandidata ne vrijedi mnogo. Donosi i vijest da će možda katedru dobiti jedan treći, koji uopće nije prirodoslovac, ali će se stvar riješiti tako da će katedra službeno dobiti drugi naziv.

To pismo od petoga (Župa, 12. VIII 1783) dijele dvije i po godine intenzivnih kontakta Fortisovih s našim ljudima, ali i mjeseci kad su se te veze prekidale.⁴³ Nije poznato da li je kroz to vrijeme opet odlazio u Napulj.

U zadnjem pismu Fortis javlja Filangieriju da je i najnovija, treća knjiga njegova traktata stigla u Dubrovnik i izazvala velik interes među dubrovačkim intelektualcima. Bilo je slušatelja i slušateljica kojima su se oči orosile suzama kad im je na glas čitao neka odabrana poglavlja iz tog djela. Tako nešto susreće se samo daleko od velikih gradova. Mora skoro prijeći Jadran i užasava se od pomisli da će se morati 40 dana dosađivati u nekom lazaretu zbog karantene koja je uvedena u vezi s epidemijom kuge u Bosni.

Krajem 1783. napuljski je dvor odbio da prihvati Fortisov plan o iskorištavanju velike salitrare kod Pulo di Molfetta, iako je već početkom te godine Fortis bio napisao o njoj, sa znanjem i uz pomoć dvora, opsežan elaborat koji je bio uputio prijatelju M. Delfiku u formi pisma u kolovozu i. g. i koji je, uz preinake, osnova Fortisove knjige *Del nitro minerale*, tiskane u Napulju 1787. Iz tog doba su i Fortisove *Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria e la Puglia*, tiskane u svega 50 primjeraka u Napulju 1784, a posvećene Tomu Basiljeviću. Usprkos naslovu, u djelu ima još neuočenih podataka o našim krajevima, njihovom rudnom blagu i drugim zanimljivostima.⁴⁴

Neuspjeh sa salitrom nije ipak obeshrabrio Fortisa. Iako je kraj 1784, cijelu 1785. i dobar dio 1786. proveo na Sjeveru ipak je uživao kraljevsku godišnju nagradu od 500 dukata. Od kraja

⁴³ V. Ž. Muljačić, o. 6, str. 79—82. i 100—108.

⁴⁴ V. zasada R. Maixner, o. 5, str. 58—59.

1786. pa, uz manje prekide, do 1791. bio je vrlo aktivan u službi napuljskog kralja, baveći se ne samo nalazištima salitre nego i solfatarama i proizvodnjom stipse.⁴⁵

O Fortisovim preokupacijama iz tog doba svjedoče, uz ostalo, i četiri pisma koja je uputio Lazzaru Spallanzaniju.⁴⁶

U prvome, iz Napulja 12. II 1788, piše da se rudište kod Molfette vrlo polako eksploatira: intriganti mu doduše nisu uspjeli ukiniti plaću, ali su spriječili podizanje cisterni koje su neophodne za proizvodnju jer na tom mjestu nedostaje slatke vode. Inače, on dobro podnosi vrućine u svojoj kućici u Chiai pa poziva i prijatelja da ga na ljetno tamo posjeti.

U drugom pismu (11. III 1788) Fortis se hvali kako su dva čuvena strana stručnjaka J. G. Zimmermann i J. Hawkins obišli molfetsko nalazište i ostali zapanjeni zašto se Fortisovi prijedlozi ne uvažavaju. U trećem pismu javlja mu iz Rima 5. VIII 1788. da je vlada odbacila njegove prijedloge u vezi sa salitrarom iako su se spomenuta dva strana stručnjaka za nj zauzimala. Detalje će mu usmeno saopćiti Scipione Breislack, talijanski geolog njemačkog porijekla koji je nekoliko godina prije predavao u Dubrovniku fiziku.

U četvrtom pismu, iz Padove 3. VIII 1789, kamo je bio svratio na kratko zbog ozbiljne majčine bolesti, piše mu kako ga u Napulju šikaniraju, ne plaćaju na vrijeme i sl. Ujedno mu javlja da očekuje francuskog mineraloga D. de Gratet de Dolomieu.

Nije nam bilo moguće ustanoviti da li se dubrovački enciklopedist *si licet parva* Tomo Basilević za svog višemjesečnog boravka u Napulju u proljeće i ljetno 1788. sastao s Fortisom koji ga je mogao upoznati, ako ne s G. Filangierijem koji se tada nalazio izvan grada smrtno bolestan, a ono sa ostalim članovima učenog kruga u kome se kretao.⁴⁷

III

Postoji velik broj mišljenja o razlozima Fortisova putovanja u Pariz u ljetno 1796.⁴⁸ Sva je prilika da je i strah od hapšenja sa strane organa Mletačke Republike bio važan ako ne i najvažniji razlog te iznenadne odluke.⁴⁹ Fortisa je, kao što je poznato, pratio vjerni prija-

⁴⁵ O tome Fortis govori u pismu D. Cotugno od 14. IV 1791, koje se nalazi u napuljskoj *Biblioteca Nazionale, Carteggio Cotugno, III, 188.*

⁴⁶ Objavio ih je G. Torcellan, o. 44, str. 376—383. Druga pisma istom učenjaku i Amaduzziu spominje isti autor, o. 44, str. 302—303.

⁴⁷ Usp. Ž. Muljačić, o. 31, str. 15 i d.

⁴⁸ Usp. R. Maixner, o. 33, passim.

⁴⁹ V. G. Torcellan, o. 44, str. 303—305. Talijanski historik ističe, bez pobližih podataka, da je u listopadu i. g. uhvaćeno nekoliko sumnjivih Fortisovih pisama, ali on je bio već izvan dohvata mletačke tajne policije.

telj Miho Sorkočević koji je u Parizu umro od kapi 23. XI 1796. Nedavno objavljeni dokumenti iz privatnih (pisma Fortisova G. Toaldu)⁵⁰ i javnih arhiva otkrivaju nam čime se Fortis u Parizu zani-mao i u kakvom se društvu kretao. Iako umjerenjak i protivnik ekstremizma, Fortis je s divljenjem pisao da zahvaljujući revoluciji prodavačice ribe čitaju novine a sitničarke i kurtizane idu u školu.⁵¹ Fortis, naravno, nije ni slutio da fasada vara i da krupna buržoazija solidno drži vlast u svojim rukama. Optimistički uvjeren u svemoć nauke koja će čovječanstvu omogućiti sretniji život — a prvi pred-uvjet za to jest da se svi građani prosvijete — Fortis je, postavši poslije bitke kod Marenga direktor goleme biblioteke u Bologni, slao u Dubrovnik pošiljke knjiga raznih francuskih prosvjetitelja u origi-nalu. Na tom ga je mjestu zatekla smrt 21. X 1803.

Cijelim svojim životom, a na poseban način u kontaktu s našim ljudima Fortis je dokazao da je — koliko je god tada bilo moguće — bio iskren borac za napredak. Iako je ponekad branio interese svoje uže domovine Mletačke Republike (previše bi bilo od njega kao Tali-jana tražiti da se bori za oslobođenje Dalmacije), nije zaslužio da se naziva službenim turistom *ecclesiae militantis*⁵² kad ga dokumenti prikazuju u sasvim drugom svjetlu. Iz svih iznesenih činjenica pro-izlazi da ne bismo smjeli dočekati drugu stogodišnjicu njegova dolaska u naše krajeve a da mu se ne odužimo monografijom koju on, kao iskren prijatelj našega naroda, i zaslužuje.

⁵⁰ Usp. G. Torcellan, o. 44, str. 383—399, v. i str. 306.

⁵¹ Ib., str. 306, u poblize neoznačenom pismu: »...le pescivendole leggono i fogli; le botteghiere vengono a' licei, e le cortigiane esse pure...«

⁵² Usp. J. Kaštelan, »Svjetlost Dalmacije«, *Jugoslavija, leto 1951*, sv. 4, str. 14. Doduše, tada još nisu bili poznati rezultati radova 5, 6 i dr.

UPOTRIJEBLJENA DJELA

1. I. Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice* (preveo M. Kombol), Zagreb 1948, str. 232. (Uz prijevod Lovrićevih djela s talijanskog izvornika sadrži i: Dodatak. Fortisov uvod u poglavlje o običajima Morlaka (str. 215—216); Fortisov tekst »Hasanaginice« (str. 217—219); Pogovor M. Kombola (str. 221—229) i Tumač tablama (tj. napomene uz 8 tabli od kojih je prva, »Karta okoline Zadra i Šibenika«, pretiskana iz I sveska Fortisova *Viaggio in Dalmazia*) (str. 231—232).
2. L. Vincenti, *Viaggiatori del Settecento, Classici italiani v. 72*, Torino 1950, UTET, str. 23 i 443—491. (Autor daje: Nota bio-bibliografica, str. 445, i potpuno izdanje najpoznatijeg poglavlja iz Fortisova *Viaggio in Dalmazia (De' Costumi de' Morlacchi*, str. 447—487) te talijanski Fortisov prijevod *Hasanaginice* bez originala (*Canzone dolente della nobile sposa d'Asan Agà*, str. 488—491). Vincenti je u bilješkama protumačio sve izraze i termine koje Fortis nije bio protumačio ili koje je bio pogrešno protumačio.
3. M. Deanović, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950 (*Bibliothèque de l'Institut français de Zagreb, tome III*) (str. 37, 38, 111).
4. E. Bonora, *Letterati, memorialisti e viaggiatori del Settecento*, Milano-Napoli 1951, Ricciardi ed., str. 973—992.
5. R. Maixner, »O Akademiji Miha Sorkočevića«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 23, Zagreb (1952), str. 57—67.
6. Ž. Muljačić, »Iz korespondencije Alberta Fortisa«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 23 (1952), str. 69—140.
7. R. Maixner, »Fortisovo putovanje po Hrvatskom Primorju«, *Hrvatsko kolo* V, Zagreb 1952, str. 171—176.
8. I. Frangeš, *Kritika talijanskih prijevoda naših narodnih pjesama. Od Fortisa do prvih dalmatinskih prevodilaca 1771—1849*, Zagreb 1952. Rukopis doktorske disertacije.
9. Ž. Muljačić, »Prinove u dubrovačkom Državnom arhivu (II)«, *Arhivist*, II, Beograd 1952, br. 1, str. 79.
10. R. Maixner, »O Fortisu kao francuskom piscu«, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* II (1953), str. 307-317.
11. N. Pribić, »Die Kenntnis südslavischer Literatur bei den Franzosen in der ersten Hälfte des 19. Jhdts«, *Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe für Paul Diels*, München 1953.
12. M. Cace, »L'abate Fortis a Ragusa, la città più colta d'Italia«, *Difesa adriatica* VI, Roma 1953, No 6.
13. A. Cronia, »Nel centocinquantenario della morte di Alberto Fortis«, *Memorie della Accademia patavina. Classe di scienze morali, lettere ed arti*, vol. LXVI (1953—1954), Padova 1954 (p. o.).
14. A. Ujević, *Imotska Krađina*, Split 1954.
15. M. Janković, »Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod južnih Slavena«, *ZNŽO* 38, Zagreb 1954, str. 177—221 (osobito str. 204—207, glava »Fortis«).
16. M. Janković, »Škotski mecena i djela o Dalmaciji«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* II (1954), str. 245—253.
17. R. Maixner, »Književni dodiri i veze Antuna Sorga-Sorkočevića«, *Rad JAZU* 304 (1955), str. 5—36.

18. M. Janković, »Tri engleska prijevoda Hasanaginice u Škotskoj«, *Rad* 304 (1955), str.
19. M. Čurčin, »Intimna pozadina Goetheove prerade Hasanaginice«, *Rad* 304 (1955), str. 81—104.
20. R. Maixner, »Traductions et imitations du roman Les Morlaques«, *RES* 32, Paris 1955, str. 64—79.
21. D. Zangari, *Alberto Fortis e i suoi viaggi mineralogici in Calabria nel secolo XVIII*, Reggio Calabria, Ed. Historica, 1955.
22. A. Cronia, *Storia della letteratura serbo-croata*, Milano 1956, str. 117, 140, 260, 576.
23. Ž. Muljačić, »O prvoj dubrovačkoj tiskari«, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku IV—V* (1956), str. 583—621.
24. M. Berengo, *La società veneta alla fine del '700. Ricerche storiche*, Firenze 1956 (osobito na str. 177).
25. G. Tabacco, *Andrea' Tron (1712—1785) e la crisi dell'aristocrazia senatoria a Venezia*, Trieste 1957.
26. Ž. Muljačić, »Alberto Fortis i Dubrovnik (U povodu nekih najnovijih krivih interpretacija)«, *Zadarska revija VI* (1957), str. 141—147.
27. A. Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Padova 1958, str. 120, 303, 331, 346, 430, 432—433, 435, 649, 660—661, 697.
28. Ž. Muljačić, »Echi dell'illuminismo italiano a Ragusa«, *Atti del Secondo congresso internazionale di studi italiani*, Firenze 1958, str. 367—373.
29. M. Ujević, »Fortis, Alberto«, *Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb 1958, str. 350.
30. T. Čubelić, »Hasanaginica«, *Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb 1958, str. 662.
31. Ž. Muljačić, »Tomo Basiljević-Baselji, predstavnik prosvjedenja u Dubrovniku«, *Posebna izdanja SAN knj. CCXCIX, Odeljenja literature i jezika knj. 8* (1958).
32. Ž. Muljačić, »Salamankezi i Sorbonezi u Dubrovniku«, *Filologija* 2, Zagreb (1959), str. 161—173 (osobito na str. 161).
33. R. Maixner, »Miho Sorgo-Sorkočević i Fortis u Parizu 1796«, *Filologija* 2, (1959), str. 153—159.
34. B. Đurdev-B. Grafenauer-J. Tadić, *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, str. 854—1251.
35. A. M. Strgačić, »Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji druge polovine XVIII. stoljeća gledani očima jednog zapadnog naturaliste«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4—5, Zagreb (1959), str. 143—173.
36. Ž. Muljačić, »Dva priloga povijesti dubrovačkih akademija«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4—5 (1959), str. 319—340.
37. M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1961², str. 172, 325, 327, 341—342, 365, 402, 413, 434, 436, 438.
38. Ž. Muljačić, »Novi podaci o splitskom književniku Juliju Bajamonti«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXVII* (1961), sv. 1—2, str. 45—53.

39. I. Frangeš, »Idejna kretanja u južnoslovenskim književnostima XVIII stoljeća«, *Collana di «Ricerche Slavistiche» 2, Le Mouvement des idées dans les pays slaves pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle. Atti del Colloquio slavistico tenutosi ad Uppsala il 19—21 agosto 1960 a cura della Commission Internationale des Études Slaves (Comité International des Sciences Historiques)*, Firenze 1962, str. 169—183; v. i diskusiju na str. 196—199.
40. M. Berengo, *Giornali veneziani del Settecento*, Milano 1962, str. LIII—LVIII, 102 i d., 258, 343—344, 344—348, 362, 487, 502—506, 621.
41. Ž. Muljačić, »Miho Sorkočević i talijanski prosvjetitelji«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXVIII* (1962), sv. 3—4, str. 243—253.
42. Ž. Muljačić, »Gdje se i kada rodio Klement Grubišić«, *Zadarska revija XII* (1963), str. 527—528.
43. G. Torcellan, *Una figura della Venezia settecentesca Andrea Memmo, Ricerche sulla crisi dell'aristocrazia veneziana*, Venezia-Roma 1963.
44. G. Torcellan, »Riformatori veneti«, *Illuministi italiani, tomo VII. La Letteratura italiana. Storia e testi, vol. 46*, Milano-Napoli 1964, Ricciardi ed., str. 279—390 poglavlje »Alberto Fortis«.
45. Ž. Muljačić, »Le amicizie letterarie italiane di Miho Sorkočević«, *Problemi di lingua e letteratura italiana del Settecento*, Wiesbaden 1965, str. 164—169.
46. N. Karuč, »Petar Kasandrić«, *Zadarska revija XIII* (1964), str. 580—583.
47. M. Ratković, »Prosvjetiteljstvo. Hrvatska«, *Enciklopedija Jugoslavije VI*, Zagreb 1965, str. 627—629.
48. Ž. Muljačić, »O Hrvatima na Kubi«, *Pomorski zbornik knj. 2*, Zadar 1964, str. 725—732.

Ž. MULJAČIĆ

Ž. Muljačić: NEW DATA CONCERNING ALBERTO FORTIS AND HIS TRAVELS IN OUR COUNTRY

Summary

The author makes a critical evaluation of the more recent works which deal with the versatile personality of Alberto Fortis (1741—1803), a man of letters, natural historian, ethnographer, and student of folk lore. On the basis of a bibliography containing 49 items published between 1948 and 1965, the author states that the attention of research workers is centred upon Fortis as champion of more just social relation based on the Venetian version of Enlightenment. Yet the interest in Fortis as student of folk lore and natural history is not declining. The author emphasizes that Fortis ought to be looked upon as a complex personality and all his activities will then appear in a clearer light.

Three contributions concerning Fortis are published here.

With the first, the author continues the work of his predecessors, particularly that of A. M. Strgačić, and lists chronologically all Fortis travels in Dalmatia and other Croatian regions. According to published materials and archive sources, Fortis had visited our country eight times during the period between May 1770 and October 1783.

In the second, the author discusses some hitherto unknown data concerning Fortis' life in Naples where he was employed in the service of King Ferdinand IV and was subject to intrigues of reactionary nobility. Fortis maintained lively connections with friends and sympathizers in Dubrovnik and elsewhere in Dalmatia. The sources for the material were found in recently published works of G. F. Torcellano, a historian from Turin, and in the letters of Fortis to Gaetano Filangieri which are kept in the *Biblioteca del museo Civico Filangieri* in Naples. It is of especial interest for us that Fortis had written two of the letters from Župa Dubrovačka (the first, dated Oct. 16, 1780, and the fourth, dated Aug. 12, 1783). The other two were written from San Pier d'Arzignano, a village near Vicenza, from where he had communicated with his friend in Naples. Both letters contain priceless information about his work and, in addition, one refers to Miho Sorkočević-Sorgo and his connections with Italian democrats. The complete text of these important letters will be published elsewhere.

The third contribution contains some hitherto unknown data concerning Fortis' sojourn in Paris in 1796.